

Сонник Н. С.,
викладач кафедри іноземних мов
Придніпровської державної академії будівництва та архітектури
Стехна П. М.,
викладач кафедри іноземних мов
Придніпровської державної академії будівництва та архітектури
Щетинникова О. О.
викладач кафедри іноземних мов
Придніпровської державної академії будівництва та архітектури

ЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ ВИРАЖЕННЯ КОНЦЕПТУ «ПРОСТІР» (НА МАТЕРІАЛІ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ)

Анотація. У статті розглянуто особливості репрезентації концепту «простір» на морфологічному, лексичному та синтаксичному рівнях. Виявлено основні індивідуальні риси просторової концептосфери в російській мові.

Ключові слова: концептосфера, концепт, простір, концептуалізація, мовна картина світу.

Постановка проблеми. Сьогодні когнітивна лінгвістика – один із найпоширеніших філологічних напрямів. У центрі уваги когнітологів перебувають різноманітні аспекти дослідження концептів. Концепти досліджуються в контексті письменийких ідіостилів, наївної картини світу, наукової картини світу, у контексті міжкультурної комунікації тощо. Велика увага традиційно приділяється базовим концептам мовної картини світу.

Одним із таких концептів є *простір*, дослідження загальних та індивідуальних рис якого на прикладі російськомовної картини світу було б достатньо плідним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням визначення «простору» крізь призму часу та світосприйняття цікавилися такі відомі філософи, як Аристотель, І. Ньютон, Г.В. Лейбніц та інші. У сфері когнітивної лінгвістики визначали просторовий концепт і характеризували просторові поняття такі науковці-лінгвісти, як В. Топоров, Є. Кубрякова, А. Вежицька. Змістовний складник значення простору в порівнювальному міжмовному аналізі досліджував Г. Гачев [4]. Д. Вундерліх у своїх працях розглядав співвідношення простору та часу в мовному середовищі [5]. Незважаючи на великий обсяг досліджень у просторовій концептосфері, залишаються актуальними питання, пов'язані з визначенням основних категорій концепту «простір» на лінгвістичному рівні.

Метою статті є зображення основних уявлень про простір у російській мовній картині світу, які проявляються на різних мовних рівнях (морфологічному, синтаксичному, лексико-семантичному).

Виклад основного матеріалу. Простір і час – форми існування матерії, що не можуть бути незалежними. Відношення між просторовими та тимчасовими величинами називаються метричними. Поняття простору виникло як узагальнення поняття місця, яке охоплює як уявлення про положення якогось тіла щодо інших, так і уявлення про протяжність тіла, його розмір тощо. Про просторові характеристики окремо від часових можна говорити, якщо не брати до уваги властивості руху об'єктів і їхніх частин.

У сучасному уявленні простір – це найважливіша онтологічна категорія, форма існування матерії, яка характеризує

її протяжність, структурність, співіснування та взаємодію її елементів. Простір і час є тими категоріями буття, які є невичерпним джерелом для міркування людини взагалі, не тільки для філософів. Категорії простору і часу «входять до низки головних буттєвих категорій і є дві найважливіші серед пізнаних людиною форм існування матерії, які введені в мову для того, щоб говорити про найскладніші таємниці всесвіту, і для того, щоб досягнути прості форми орієнтації людини в конкретному місці і конкретному часі» [6, с. 27].

Уявлення про простір доволі суттєво відрізняються в наївній і науковій картинах світу. І навіть у межах наукової картини світу можна зазначити істотні відмінності в, скажімо, фізичних, геометричних і філософських уявленнях про простір.

Як відомо, ще в давнину виникли дві різні концепції простору. Атомісти (Демокрит, Епікур, Лукрецій) стверджували, що існує пустий безкінечний світовий простір, який служить вмістилищем речей, ареною руху тіл. За Аристотелем, простір – це сукупність місць, які займають тіла.

Ідея порожнього світового простору була пізніше розвинута І. Ньютоном, а розуміння простору і часу Аристотелем заклало основу концепції Г.В. Лейбніца. За І. Ньютоном, сутність простору подається у вигляді необмеженого вмістилища, обсягу, який ототожнюється ним із пустотою. Погляди Г.В. Лейбніца на простір є узагальненням безпосереднього досвіду, він оживляється присутністю людини, він трактується і прочитується людиною. Йдеться про протяжні тіла, які розташовані в якийсь спосіб щодо інших тіл. Простір – це категорія, що застосовується лише до багатьох тіл. Якби інших тіл не існувало, то неможна було б говорити про протяжність даного тіла.

Поняття «простір» є необхідною складовою частиною картини світу загалом, тому входить у предмет філософії. Природознавство і передусім фізика поглибили вчення про простір. Серед інших наук про природу значну роль у прогресі вчення про простір відіграла астрономія, особливо космологія. У зв'язку із проникненням у мікросвіт і космос можна виявити нові незвичайні властивості простору та часу.

Є. Подольська дає визначення простору як форми буття матерії, що характеризує її протяжність, структурність, співіснування і взаємодію її елементів в усіх матеріальних системах. Вона наголошує на тому, що простір тісно пов'язаний зі структурністю матерії. Матерія здатна ділитися на складники, які мають взаємну координацію [6].

Орієнтація в просторі є одним із важливих етапів у пізнавальній діяльності людини, яка бере участь у формуванні усві-

домлення. Розглядаючи явище сприйняття як один із найважливіших когнітивних механізмів людського створіння, говорячи про біологічні передумови будови мовних систем, Є. Кубрякова вважає, що необхідно враховувати й те, як вплинули на їх організацію принципи сприйняття світу. На думку вченого, «у людини в ході її еволюції формуються дві відносно автономні системи бачення світу – так звана Що-система (What-system) і Де-система (Where-system)» [2, с. 88]. Перша система є своєрідним ідентифікатором навколишнього середовища, спрямованим на протиставлення різних об'єктів за параметрами фігури і тла. Друга система визначає відстані до предметів або об'єктів, які перебувають у межах видимого огляду. Завдяки другій системі формуються уявлення про абсолютну відстань до будь-якого предмета і про відносне співположення предметів один до одного. Друга автономна система бачення світу (Де-система) є первісною перцептивною основою для формування і розуміння концепта «простір».

Є. Кубрякова справедливо вважає, що найважливіша уява про простір сформувалася раніше, тобто передувала науковому осмисленню просторових категорій. Також дослідник говорить про вторинність концепта «простір» щодо базових концептів «об'єкт» і «предмет» [2, с. 87]. Це цілком справедливе твердження, з огляду на те, що концепт «простір» традиційно вважається концептом-конструктом, якого немає в природі. Він становить собою універсальне бачення світу, деякі основні координати виміру або орієнтації людини, тому позбавлений будь-якої оціненості або експресивності, якщо, звичайно, не йдеться про метафоричну репрезентацію просторової концептосфери. Концепти такого типу апіорі є вторинними щодо базових концептів матеріально-перцептивного типу.

Матеріалом до реконструкції давнього донаукового уявлення про простір може служити прояв цієї категорії в міфологічному мисленні. В. Топоров виділяв такі ознаки міфологічного простору:

- 1) невід'ємність від часу;
- 2) нерозривний зв'язок із речами, які конституують простір і організують його структурно (першотворець, боги, люди, тварини, рослини, елементи сакральної топографії, сакралізовані та міфологізовані об'єкти зі сфери культури);
- 3) віддаленість простору від того, що ним не є;
- 4) складник простору (членування і з'єднання) тощо [1].

В. Топоров робить висновок, що художній простір «сильніше за будь-який зовнішній простір. У цьому сенсі такий текст є експериментальним приладом, на якому конструюються, апробуються, перевіряються ніде більше не мислимі можливості» [1, с. 284].

Одним із базових протиставлень у параметризації концепту «простір» є опозиція верх – низ. Р. Гжегорчикова пропонує таку категоріальну структуру опозиції верх – низ [7, с. 78]:

1) **вертикальність**, яка є репрезентацією стандартного сприйняття людини позиції об'єкта щодо будь-якої вихідної точки координат. Зазвичай такою вихідною точкою є поверхня Землі. Найбільшої значущості ця категорія набуває в прийменниковій системі (локативні прийменники *под*, *над*), а також для позначення розміру в системі прикметників (*высокий*, *низкий*);

2) **внутрішність** – категорія, спрямована на опис предметів у вигляді вмістилища. Ця категорія реалізується серед дативних і локативних прийменників (*в доме*, *вне дома*, *из леса*), а також є принципово важливим елементом опису семантичної

структури деяких об'єктів. Так, параметр глибини може бути наявним тільки в предметах, які мають внутрішність;

3) **поверхня** – характеристика, якою наділені об'єкти, що мають виділені межі;

4) **фасад** (перед) та **тильний бік** (зад) об'єктів. Цю категорію двох протиставлених понять сформував уявлення про людську зовнішність (фасад = перед, обличчя), що проявилася і в концептуалізації руху людини (*человек идет вперед*). У результаті, ці уявлення переносяться на неістоти, що приводить до протиставлення більшої частини крупних об'єктів (*дом*, *машина*, *шкаф*, *корабль*) за цим параметром. Варто також зазначити, що уявлення про локалізацію предметів може бути абсолютним або суб'єктивним, тобто основане на уявленні конкретного спостерігача. Наприклад, машина для спостерігача буде перебувати *за домом*, а не *перед домом*, якщо будинок розташований між спостерігачем і машиною.

Концепт простору досліджується і на синтаксичному рівні. Що стосується граматики простору, то І. Кобозева аналізує спеціальний мовленнєвий жанр *опис простору* і вводить такі його складники, як експозиція та розробка [8, с. 156]:

Експозиція в зазначеному жанрі вказує на тип простору, який описується. *Розробка* є власне описом простору. В експозиції обов'язково наявна категоризація, яка може бути виражена такими типами речень: а) називне (*Комната.*); б) те, що класифікує (*Это музей.*); в) буттєве (*Перед нами большая зала.*); г) сприйняття (*Видим интерьер дома.*). Уточнення, характеристика, локалізація та коментар є факультативними елементами експозиції. **Уточнення** може виражатися такими синтаксичними конструкціями: а) реченням з метатекстовим предикатом ([*Какая-то серо-зеленая комната.*] *Я бы сказала, даже зала.*); б) називним реченням ([*Видим интерьер дома.*] *Аристократический дом.*); в) прикладкою ([*На картине какая-то комната.*] *Большая зала.*); г) диз'юнктивними однорідними членами ([*Вот это камин*] *или печка.*); г) уточнюючими зворотами ([*Изображена комната,*] *скорее даже зала в большом дворце.*). **Характеризація** подається реченнями, які характеризують (*Видим интерьер дома... Потолки шести метров. Пол паркетный. Стены синего цвета.*). **Локалізація** є окремим видом **характеризації**, яка виражається в показі місцезнаходження. Вона передається локативними реченнями ([*Две женщины:*] *одна сидит, одна стоит у окна.*). **Розробка** складається з **рядів**, одного або декількох. **Ряд** являє собою фрагмент тексту, що відповідає зв'язній ділянці простору, яка сприймається візуально. У свою чергу, **ряд** є послідовністю **кадрів**. **Кадр** має обов'язкову категорію **конфігурації**, яка втілює щоденне розуміння простору, а також факультативні категорії **уточнення**, **характеризації**, **локалізації** та **коментаря**. Відношення **конфігурації** відображаються в категорії **топоса**. **Зв'язки і фігури** (детальніше див.: [8, с. 157]). Структура жанру **опис простору** наочно відзеркалює ті процеси, що відбуваються у свідомості людини під час сприйняття візуальної інформації в її вербальному кодуванні [8, с. 161].

Концептуалізація простору на семантичному рівні пов'язана з різними метафоричними та метонімічними переносами, де вихідним або кінцевим об'єктом переносу є концепт «простір». Є. Падучева аналізує метонімічний перенос **час**→**простір**. Цей перенос полягає в тому, що слова, які означають відрізок часу, вживаються на позначення «подій, які відбуваються на даному відрізку часу, а отже, займають певний простір» (*расскажи про воскресенье* (про то, что происходило/будет происходить – в оп-

ределенном месте – в воскресенье)) [9, с. 239]. Примітно, що метонімія такого типу – типowo російське (східнослов'янське явище, наприклад, у романських мовах такий розвиток значення супроводжується афіксацією).

Просторова метафора є однією з фундаментальних метафор російськомовної картини світу. Вона охоплює найважливіші понятійні сфери концептуалізації мовної свідомості. Аналізуючи назви різних природних об'єктів, О. Єрмакова пропонує такі варіанти метафоричного осмислення російського ландшафту [10, с. 289–293]:

1. Ландшафтні метафори можуть представляти один простір через інший (*бугры волн, море тайги, снежное море, песчаное море, морская пустыня*), хоча загалом для метафоричних переносів не є характерним залишатися в межах тієї самої логічної категорії.

2. Метафоризація людини в образах ландшафту (*гора* (огромный и толстый); *бугор* (жарг. «начальник»); *остров* (выделяющийся среди других); *река* (об изменчивой натуре); *айсберг* (холодный и не до конца понятный)). Крім того, певні прошарки суспільства можуть характеризувати.

3. Концептуалізація людського життя як плавання *по морю/ по реке*, під час якого людина може наштовхуватися на *риффы, подводные камни*, може вибиратися на рятівний *берег* під час життєвих *бурь*. Метафорична картина людського життя активно експлуатує назви всіх водойм і їхніх частин (*ключ, родник, истоки, русло*).

4. Кінець людського життя пов'язаний із метафоричним переосмисленням назв западин (*бездна, пропасть, пучина, яма*). Така метафоризація зумовлена сакральними уявленнями про замогильний світ, який розташований під землею. Це підтримується і поховальною традицією, де кінець життя пов'язаний із зануренням тіла до ями (могили).

5. Концептуалізація часу в просторових образах (*время пошло под уклон, достиг вершин дней, пик времени, не за горами*). Життєвий шлях у даній моделі концептуалізується як рух горою.

6. Метафоричне позначення нероздробленої безлічі, сукупності, великої кількості будь-яких об'єктів (*горы снега, книги, дел; пропасть (бездна) вопросов, дел; море света, крови, огней; реки (потоки, ручьи) слез, крови, лавы; океан горя, радости, любви*).

Реалізація просторової метафори має низку семантичних нюансів, а саме:

а) просторові метафори часто не втрачають просторової семи (*горы снега, реки лавы, море тайги* – залишається значення просторової протяжності; *горы риса, горы мусора* – залишається значення підвищення над площиною);

б) просторові терміни в процесі метафоризації залишаються тісно пов'язаними з семантикою руху (*из-за гор, к обрыву, на дно, у края бездны*);

в) просторові метафори рідко виходять за межі фізичних відносин;

г) фізична природа простору впливає на емотивний компонент семантичної структури просторової метафори.

На ментальному рівні просторова метафора репрезентує життя душі. У наївній картині світу душа уявляється закритим

простором, а також створінням без плоті, яке перебуває в цьому просторі [10, с. 295]. За ставленням до душі реалізуються такі просторові дії, як: *раскрыть, закрыть, распахнуть, влезть, войти*. «Простір душі має інший «ландшафт»: у ньому немає *рек, гор, скал, островов*, але є *пропасти, бездны, безымянные пустыни*» [10, с. 296].

Висновки. Отже, можна говорити про значущість концепту «простір» у світосприйнятті людини та його характерне місце в російській мовній картині світу. Він активно репрезентується на різних мовних рівнях. Морфологічна репрезентація пов'язана із системою російських просторових применників і прислівників та особливостями їхнього функціонування. Синтаксична репрезентація формується мовленнєвим жанром *Опис простору*, тобто тими синтаксичними засобами, які використовуються в процесі реалізації типової схеми передавання інформації про простір. Лексико-семантичні особливості концепту «простір» яскраво виявляються в метонімічних (*час→простір*) і метафоричних переносах. Метафоризація постає як один із ключових процесів, який дозволяє в термінах простору осмислити інші фізичні явища, людські якості, ментальні характеристики тощо.

Перспективи дослідження. У зв'язку із швидким розвитком соціуму та настанням ери технічного прогресу спостерігається поява зовсім нових понять, пов'язаних із концептом «простір». Вже не є новиною такі словосполучення, як: «інформаційний простір», «інтелектуальний простір», «віртуальний простір», «кіберпростір». Але з лінгвістичного погляду ці терміни потребують подальшого дослідження для виявлення чіткого визначення та детальної характеристики. Вважаємо цей напрям доцільним і перспективним для наукового суспільства.

Література:

1. Топоров В. Пространство и текст: семантика и структура / отв. ред. Т. Цивьян. М.: Наука, 1983. С. 227–285.
2. Кубрякова Е. О понятиях места, предмета и пространства. Логический анализ языка. Языки пространств / отв. ред. Н. Арутюнова, И. Левонтина. М.: Языки русской культуры, 2000. С. 84–92.
3. Wierzbicka A., Semantics and Culture. New York. 1992. P. 496.
4. Гачев Г. Национальные образы мира. Космо-психо-логос, М.: ИГ «Прогресс-Культура», 1995. 480 с.
5. Вундерлих Д. Пространство, время, лексикон. 1985. С. 66–89.
6. Подольська С. Філософія: підручник. К.: Інкус; Центр навчальної літератури, 2006. 704 с.
7. Гжегорчикова Р. Понятийная оппозиция верх – низ (пол. “wierzch” – “spud”) и языковая модель пространства. Логический анализ языка. Языки пространств / отв. ред. Н. Арутюнова, И. Левонтина. М.: Языки русской культуры, 2000. С. 78–83.
8. Кобозева И. Грамматика описания пространства. Логический анализ языка. Языки пространств / отв. ред. Н. Арутюнова, И. Левонтина. М.: Языки русской культуры, 2000. С. 152–162.
9. Падучева Е. Пространство в облики времени и наоборот (к типологии метонимических переносов). Логический анализ языка. Языки пространств / отв. ред. Н. Арутюнова, И. Левонтина. М.: Языки русской культуры, 2000. С. 239–254.
10. Єрмакова О. Пространственные метафоры в русском языке. Логический анализ языка. Языки пространств / отв. ред. Н. Арутюнова, И. Левонтина. М.: Языки русской культуры, 2000. С. 289–298.

Сонник Н. С., Стехна П. М., Щетинникова О. А.
Лингвистические аспекты выражения концепта «пространство» (на материале русского языка)

Аннотация. В статье рассмотрены особенности репрезентации концепта «пространство» на морфологическом, лексическом, синтаксическом уровнях. Выявлены основные индивидуальные черты пространственной концептосферы в русском языке.

Ключевые слова: концептосфера, концепт, пространство, концептуализация, языковая картина мира.

Sonnik N., Stekhna P., Shchetynnykova O.
Linguistic aspects of representation of concept space (on the material of Russian language)

Summary. The article deals with the peculiarities of space conceptualization on different language levels. Morphological, lexical and syntactical levels were scrutinized. Main individual features of conceptual sphere of space were revealed using examples in Russian.

Key words: conceptual sphere, concept, space conceptualization, language worldview.